

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ
ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՍԻՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՍՍՈՄ ԳԻՏՈՒԹ. ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ

9(47) "XIX"

4987

5-30

Sept 2, 1920

Sept 2, 1920

U.S. Census - Sept 2, 1920

9(47)16

5-30

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՍԽՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հ. ԷԼԶԻԲԵԿՅԱՆ
ՍՏՈՒԿԱՍԾ Է 1887 թ.

A I
6743

ԳԵՆԵՐԱԼ-ԱԴՅՈՒՏԱՆՏ

Մ. Տ. ԼՈՌԻՍ-ՄԵԼԻՔՈՎ

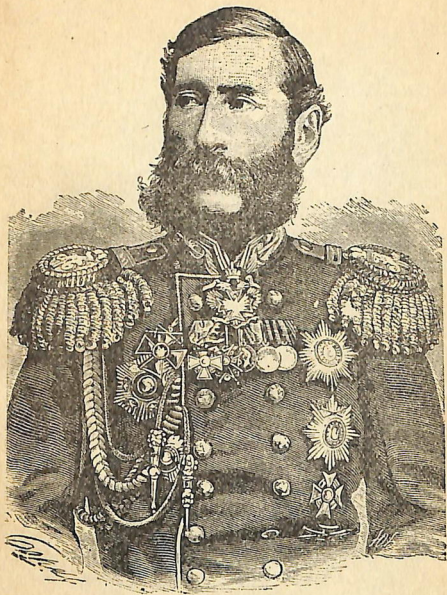
4987

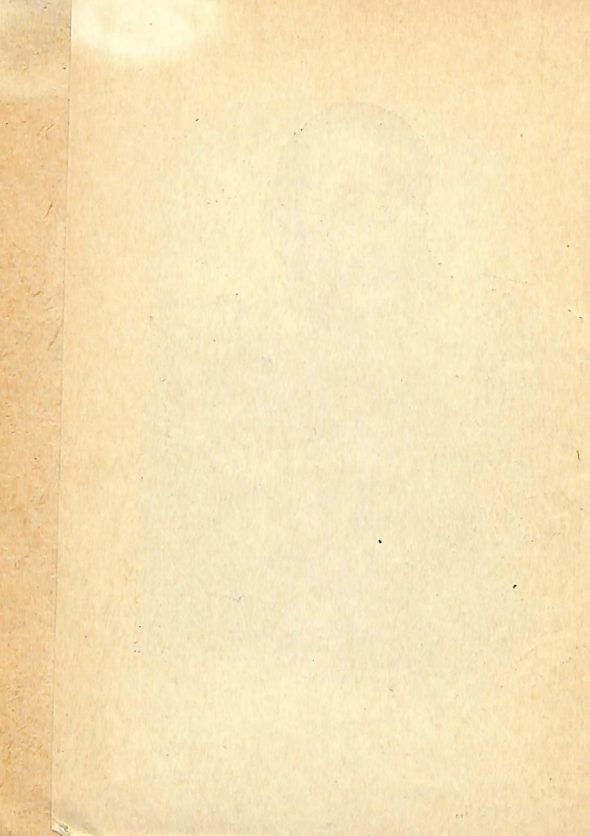
ՍՈՒՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1942

Սերիա՝ Խմբագրութեամբ ակադ. Հովսեփ ՅՐԲԵԼՈՒ

Շապիկը՝ Գևորգի Մ. Ն. ՄԱՆԻ

Գեներալ Միքայել Տարիելի Լուիս-Մելիքովը մեկն էր անցյալ դարի երկրորդ կեսի այն ականավոր հայ գեներալներից, որոնք մեծ անուն մաստակեցին ռուսական բանակում: Նա ծնվել է 1825 թվականին Թիֆլիսում, սովորել է Պետերբուրգում՝ զվարդիաական պողպտապորձչիկների և հեծելազորային յունկերների դպրոցում, որն ավարտելուց հետո նշանակվել է Գրոդնոյի զվարդիաական հուսարական գնդի կորներ: Բայց այդ գնդում նա երկար չծառայեց: Նրան քաշում էր հայրենիքը՝ Կովկասը, ուր և 1847 թվին փոխադրվեց ծառայության: Այստեղ Լուիս-Մելիքովն ակտիվ մասնակցութուն ցույց տվեց Կովկասյան ճակատի ռազմական գործողություններին՝ 1853—56 թ. թ. պատերազմի ժամանակ:

Այս կամպանիայում նա խիզախ կամավորների ջոկատի հրամանատար էր. գործող բանակում նրանց անվանում էին «Լուիս-Մելիքովի կամավորներ»:

նակցեց բոլոր մարտերին, որոնք տեղի ունեցան այդ պատերազմի ժամանակ կովկասյան ճակատում՝ Բայանդուրի, Բաշկադէիկլարի, Քյուերուկ-Ղարայի ճակատամարտերին և Կարսի գրոհին։ Պատերազմը վերջանալուց որոշ ժամանակ անց՝ նա ստացավ կալալերիայի գեներալի աստիճան։

1877 թվին Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև պատերազմ ծագեց։ Լոռիս-Մելիքովը նշանակվեց կովկասյան ճակատում գործող կորպուսի հրամանատար։

Պատերազմը տեղի ուներ երկու ռազմաբեմում՝ Բալկանյան և Կովկասյան։ Վճռականը Բալկանյան ռազմաբեմն էր։ Լոռիս-Մելիքովը հասկանում էր այդ և պատերազմը վարելու իր սլանը կառուցում էր հաշվի առնելով հենց այդ հանգամանքը։ Բալկաններում գործող ռուսական ջանակի վրա դրված խնդիրների հաջող կատարմանն օժանդակելու համար Լոռիս-Մելիքովը որոշեց արագորեն հարձակվել և մտնել հակառակորդի տերիտորիայի խորքը, որ կստիպեր թուրքերին կովկասյան ճակատում մեծ բանակ պահել և նույնիսկ որոշ ուժեր տեղափոխել Բալկաններին։

1877 թվի ապրիլի 12-ին, ռադմական
զործողություններն սկսվելու օրը, զոր-
ծող բանակի գլխավոր ուժերը, որոնք
կենտրոնացված էին Ալեքսանդրպոլում,
անցան սահմանը և դիմադրության չհան-
դելալով՝ ապրիլի 15-ին ճամբար դրին
Պալդըվան, Քյուրուկ-դարա, Սաբաթան,
Հաջի-Վալի և Գյուլվերան գյուղերի մոտ:

Թուրքական բանակի հրամանատար
Մուխտար փաշան լուրջ կերպով մտահոգ-
ված էր, որ ռուսական բանակը սահմանն
անցել և արագորեն առաջ էր շարժվում:
Գիտենալով, որ ռուսները շատ չեն, նա
չէր սպասում, թե նրանք հարձակման
կանցնեն: Նա ինքն էր պատրաստվում
ներխուժել մեր սահմանները, բայց հակա-
ռակը դուրս եկավ — ռուսները կանխեցին
և դեռ ուղղում էին վճռական մարտ տալ:
Մուխթար փաշան հանդեց այն եզրակա-
ցության, որ ռուսական զորքերի քանա-
կության մասին իր ունեցած տեղեկու-
թյունները ճիշտ չեն և որ իրականում
նրանք ավելի շատ են, քան ինքը ենթա-
դրում էր, ուստի որոշեց ժամանակավո-
րապես անցնել պաշտպանողական տակտի-
կայի:

Այս տակտիկան ընտրելով՝ Մուխթար

վաշան իր բանակի մեծ մասը թողեց Կարսում՝ ամբողջը պաշտպանելու, իսկ մնացած մասի հետ նա բռնեց Սողանլուխի բարձունքները, որպեսզի թույլ չտա ռուսական բանակին գրավելու այն ճանապարհները, որոնք անցնում էին այդ լեռնաշղթայով և նրա բանակը կապում էին Փոքր Ասիայի ներքին գավառների հետ։ Այդ դիրքը հարմար էր նաև նրանով, որ լավ ռազմադաշտ էր հանդիսանում հարձակողական գործողությունների համար։

Իր հրամանատարության տակ լիքրաթիվ զորք ունենալու պատճառով Լոռիս-Մելիքովը չէր կարող շարունակել հարձակումը, հետևապես և զգալի չափով հեռանալ սահմանից։ Բացի դրանից, ռուսական բանակի արշավի ճանապարհին կանգնած էր Կարսի անեղ ամբողջը, որն առկա ունեցած ուժերով գրավելը ոչ միայն ռիսկի հետ էր կապված, այլև նույնիսկ չէր կարելի ամբողջովին պաշարել։ Ուստի նա որոշեց մինչև օժանդակ ուժեր ստանալն ուժեղացնել դիմադրությունը Կարսում գտնվող թուրքական զորքերի նկատմամբ, որի համար և իր ուժերը գասափորեց Ենգիլ-քեյ, Կոլունի-քեյ և Վիդին-քեյ դյուղերի միջև։ Ուժերի այդ դասավորու-

Թյունը հնարավորություն էր տալիս պահ-
պանել կոմունիկացիաները և հսկողության
տակ պահել Կարսից դեպի Արդահան տա-
նող բոլոր ճանապարհները, իսկ Արդահանի
գրավումը Լոռիս-Մելիքովն առաջնահերթ
խնդիր էր համարում:

Արդահան քաղաքը XVI դարում թուր-
քերը գրավել էին վրացիներից և սկզբում
ամրացված կես ու ապա ամրոց էին
դարձրել: Նա գտնվում է Կուր գետի
երկու ափերին՝ Բաթումի և Ախալց-
խայի, Կարսի և էրզրումի ճանապարհնե-
րի հանգույցում: Գրավել Արդահանը՝
կնշնակեր մեկուսացնել ռազմաբեմի
հյուսիսային մասում դործող և Բաթումի
վրա հենվող թուրքական ուժերը Մուխ-
թար փաշայի բանակից և հնարավորու-
թյուն չտալ վերջինիս Արդահանով ներ-
խուժել Անդրկովկաս, քանի որ Արդահա-
նից դեպի Թիֆլիս հարմար ճանապարհներ
կային: Վերջապես, այդ ամրոցի գրա-
վումը կապահովեր ուսսական բանակի
թիկունքը Բաթումի կողմից հնարավոր
հարվածից՝ նրա առաջխաղացման դեպ-
քում:

Պատերազմի հենց սկզբից գործող կուր-
պուսի Ախալցխայի ջոկատը, գեներալ Դե-

վելի հրամանատարությամբ, շարժվեց դե-
պի սահմանը, սահալան միայն այդ ջոկատի
ուժերով դրավել Արդահանը հնարավոր
չէր, ուստի Լուիս-Մելիքովը ուժեղացրեց
այն՝ դեներալ Գեյմանի հրամանատարու-
թյամբ զորք ուղարկելով Կարսի մոտից։
Միացյալ ուժերի հրամանատարությունը և
Արդահանի դրավման բոլոր զործողու-
թյունների ղեկավարությունը նա իր վրա
վերցրեց։ Զորքերն արդեն լավ ճանաչում
էին իրենց ղեկավարին։ Պատերազմից քիչ
առաջ Լուիս-Մելիքովը եղել էր Ախալցխա-
յի ջոկատում։ Նրա՝ այդ ջոկատում լի-
նելու մասին ականատեսը պատմում է.
«Ես հիշում եմ կորպուսի հրամանատարի
առաջին դալուստն Ախալցխա։ Զորքերին
ստած նրա ուժեղ, պարզ, ղինվարականին
հատուկ խոսքը, որպես ուսմական ճառի
մի հրաշալի օրինակ, ղինվորների և սպա-
ների մեջ միանգամից անդրդվելի հավատ
հաստատեց դեպի իրենց ապագա ստաջ-
նորդը...»։

Մայիսի 3-ին Լուիս-Մելիքովն ան-
ճամբ հետախուզեց տեղանքը և որոշեց
հրետանային նախապատրաստությունից
հետո առաջին հերթին դրոհել Էմիր-օղլի
ամրությունը, որը կառուցված էր Գյու-

լավերդիի բարձունքների վրա և պաշտպա-
նում էր քաղաքն արևելքից։ Ամուր կանդ-
նելով այդ բարձունքների վրա, արդեն
համեմատաբար ավելի հեշտ կլինեք գրա-
վել նաև մյուս ամբությունները, բացի
Մանգլաս լեռան վրա կանգնեցրած Ռա-
մազան-թափայից, որը համարյա անառիկ
մի ամբություն էր։

Գրոհը նշանակված էր հաջորդ օրը։

Վրա հասավ մայիսի 4-ի առավոտը։
Երևում էր, որ լավ եղանակ պետք է լի-
նի։ Լոռիս-Մելիքովն առավոտյան ժամը
5-ին մեկնեց դեպի Ալադյոզի բարձունքնե-
րը։ Հավատացած լինելով, որ իր զորքերի
բարոյական ոգին քարձր է, և գիտենալով,
որ նրանք բուռն ցանկություն ունեն ինչ
էլ լինի գրավել ամրոցը, հետևապես և
համոզված լինելով, որ հաղթությունն ա-
պահովված է, Լոռիս-Մելիքովը, իզուր
արյունահեղությունից խուսափելու հա-
մար, առաջարկեց պարետին հանձնել ամ-
րոցը։ Ժամը 8-ին թուրքերը հրետանային
կրակ բաց արին. դա պարետի պատաս-
խանն էր Լոռիս-Մելիքովի առաջարկին։
Ճակատամարտն սկսվեց։ Ռուս հրետանա-
վորները շատ լավ աշխատեցին այդ օրը՝

կործանելով հակառակորդի ստրուկյունները և ոչնչացնելով նրա կենդանի ուժը:

Նույն օրը վաղ առավոտյան գեներալ Դեվելը իր ղորքերն առաջ շարժեց դեպի Գյուլապերդիի հյուսիս-արևելյան ստորոտները և սպասեց պայմանադրված ադդանչանին՝ Էմիր-օղլի ամրությունը գրոհելու համար: Թնդանոթի պատահական դարկերը նա ընդունեց որպես ահդանչան և սկսեց գրոհը: Չորքերը, ոգևորված, մարտի նետվեցին: Շուտով թուրքերն ստիպված եղան թողնելու Գյուլապերդիի ստորոտը և ետ գնալ դեպի նոր դիրքեր: Այժմ արդեն ուսաներին վիճակված էր հակառակորդի ուժեղ կրակի տակ մագլցել զառիվեր լանջերով: Բայց այդ արգելքները նույնպես հաղթահարվեցին: Ձինվորները համառությամբ բարձրանում էին լանջն ի վեր և, վերջապես, գրավեցին թուրքական երրորդ խրամատը ևս: Մինչև լեռան գագաթը, որտեղ գտնվում էր վերջին ամրությունը, ընդամենը 600 քայլ էր մնացել, բայց քանի որ մարդիկ խիստ հոգնել էին, գեներալ Դեվելը դադարեցնելով հարձակումը, օգնական ուժեր խնդրեց Լոռիս-Մեղիքովից: Այդ ղեկույցը ստանալով՝ Լոռիս-Մեղիքովը, որը հեռևում էր մարտի

ընթացքին Բուրդոսան լեռան վրայից, որ-
 տեղ, գրոհի մասնակիցներին ասելով,
 կարկառի պես արկեր էին տեղում, մեկնեց
 Դեմեյի մոտ՝ հրամայելով գեներալ Գեյ-
 մանին իր հերթին նույնպես գրոհել էմիր-
 օղլին հարավ-արևելյան կողմից։ Բայց
 գեներալ Դեմեյի զորքերը չսպասեցին պայ-
 մանավորված ժամին, որպեսզի գեներալ
 Դեյմանի զորքերի հետ համատեղ գրոհեն,
 և քիչ հանդստանալուց հետո նորից նետ-
 վեցին դեպի դադաթը ու գրավեցին ամ-
 բուրժյունը։ Այդ օրն առանձնապես աչքի
 ընկավ 156-րդ Ելիսավետոպոլսկի հետևակ
 դունդը, որը գործում էր գնդապետ Ամի-
 րաջիբովի հմուտ հրամանատարության
 տակ։ Թուրքական զորքերն ուժեղ դիմա-
 դրություն ցույց տվին։ Էմիր-օղլի ամբու-
 թյան հրամանատար Կաֆտան Մահմեդ-
 բեյը չբջում էր բարձունքները և սպեորում
 իր մարդկանց, բայց պահել իր դիրքերը
 նրան աշուտամենայնիվ չհաջողվեց։ Ցե-
 րեկվա ժամը 3-ին գրավված ամբուրժյունը
 եկավ Լուխ-Մելիքովը, որին զորքերը
 հանդիպեցին խանդավառությամբ։ Նա
 չնորհավորեց նրանց հաղթանակը։ Ի պա-
 տասխան նրա խոսքերի՝ «Դուք առաջինն
 ուրախացրիք Ռուսաստանին», հնչեց եր-

կարատե «ուռա»-ն: Իրոք, դա ուռա զոր-
քերի առաջին խոշոր հաղթանակն էր
1877—78 թ. թ. պատերազմում:

Գյուլամբերդիի բարձունքները դրավե-
լուց հետո որոշվեց անմիջապես գրոհել
Արդահանը: Մայիսի 5-ին Լոռիս-Մելիքովը
նորից առաջարկեց Արդահանի պարետին՝
հանձնել քաղաքը: Պարետը համաձայնում
էր, բայց պայմանով, որ հնարավորու-
թյուն տրվի հանել քաղաքի կայազորը
դեմքը ձեռքին, հանել բոլոր հրահոթները,
ինչպես նաև ռազմական ու պարենամթերքի
պաշարները: Լոռիս-Մելիքովը մերժեց այդ
պայմանները և սկսեց ռմբակոծել քաղա-
քը: Թուրքերն սկզբում պատասխանեցին
հրետանային կրակով, բայց մի երկու ժամ
անց նրանք դադարեցրին կլ-ակը: Երեկո-
յան դեմ սկսեցին տեղեկություններ ստաց-
վել, որ թուրքական ամբողջյուններում ի-
րարանցում և չփոթություն է նկատ-
վում: Քաղաքը դրավել սկսեցին Երեկոյան
ժամը 6-ին: Ռուսական զորքերը գրոհի էին
գնում երաժշտությամբ և ծածանվող դրո-
շակներով: Նրանց հետևից գնում էր ինքը՝
Լոռիս-Մելիքովը:

Երեկոյան ժամը 8-ին Արդահանն ըն-

կամ: Լուիս-Մելիքովը մտավ քաղաք:
Գործերը նրան դիմավորեցին ցնծությամբ:

Արդահանի գրավման լուրն արագորեն
տարածվեց ամբողջ Անդրկովկասում: Բը-
նակչությունը մեծ ցնծության մեջ էր: Մայ-
րաքաղաքի ռուսական թերթերից մեկի թղ-
թակիցը, որ ռազմաբեմ էր մեկնում և այդ
ժամանակ անցնում էր Թիֆլիսով, գրում
է. «Դեռ Թիֆլիսին չհասած՝ ես իմացա Ար-
դահանի գրավման ուրախալի լուրը: Այդ
սրտաճառով Կովկասի մայրաքաղաքը ցըն-
ծության մեջ էր: Նախորդ օրը գոհունա-
կության մաղթանք էին կատարել և հրա-
նոթների կրակով ողջունել այդ հաղթու-
թյունը: Ամենուրեք խոսում էին Արդահանի
մասին, հաջող գրոհի մասին...»:

Արդահանը գրավելու համար Լուիս-
Մելիքովը պարզևատրվեց Գեորգևսկի III
ապտիճանի խաչով:

Ռուսական զորքերի քչության պատ-
ճառով Լուիս-Մելիքովը հնարավորություն
չունեի զարգացնելու իր հաջողությունը և
չէր կարող միաժամանակյա գործողու-
թյուններ վարել թե՛ Կարսի դեմ և թե՛
Մուխթար փաշայի թանակի դեմ, որը
գնալով ուժեղանում էր Փոքր Ասիայից ե-
կող զորքերով:

Ստեղծված պայմաններում Լոռիս-Մե-
լիքովն ամենից ավելի ճիշտ էր համարու-
մինչև օժանդակ զորք ստանալը՝ իր ուժե-
քը կենտրոնացնել Կարսի և Սողանլուի
միջև ու այդպիսով կտրել Կարսը Մուխ-
թար փաշայի բանակից։ Բայց հանդա-
մանքներն այլ կերպ դասավորվեցին, և նա
ստիպված եղավ դուրս գալ Մուխթար փա-
շայի բանակի դեմ։ Հունիսին Նրեանյան
ջոկատն ընկավ դժվարին դրության մեջ։
Հակառակորդը պաշարեց Բայազետը և
խոշոր ուժեր կենտրոնացրեց դեներալ Տեր-
Ղուկասովի դեմ։ Պետք էր նրան օգնու-
թյուն ցույց տալ։ Այդ կապակցությամբ
ռուսական զորքերի մի մասը, գնեցրալ
Գեյմանի հրամանատարությամբ, չարժեց
դեպի Սողանլուիս՝ Մուխթար փաշայի բա-
նակի դեմ, իսկ մյուս մասը մնաց Կարսի
տակ։

Ռուսական զորքերի երեալը Մելյաձո-
ւի բարձունքներում կանգնեցրեց թուրքա-
կան բանակի գործողությունները Նրեան-
յան ջոկատի դեմ, որը նահանջեց Իգդիրի
ուղղությամբ, իսկ այնտեղից օգնության
դնաց Բայազետում պաշարված ռուսական
փոքրաթիվ կայազորին, որը հերոսաբար

սլաշաղանվում էր հակառակորդի շատ ան-
գամ դերազանց ուժերից :

Սողանլուխի վրա շարժվելու մի այլ
ետեանքն էր հունիսի 13-ի մարտը Զիվի-
նի մոտ, որտեղ ուժեղ ամրացված դիրքե-
րում կանգնած էր Իսմայիլ փաշան իր
կորպուսով : Ռուսական զորքերին չհաջող-
վեց դրավել Զիվինը : Այդ անհաջողություն-
ն պետք է բացատրել գլխավորապես նը-
րժնով, որ ռուսական զորքերը փոքրաթիվ
էին, այլև նրանով, որ քավարար ինֆոր-
մացիա չկար Զիվինի ամրությունների ու
այնտեղ տանող ճանապարհների մասին :
Առանց այն էլ դժվարամատչելի Զիվինն
ուժեղացված էր նոր ամրություններով,
երոնց մեծ մասն անհայտ էր մնում : Պար-
զելով անհաջողության պատճառները և
հույս չունենալով, որ շտապ օլենություն
կ'ուտանա, Լոռիս-Մեկիքովը որոշեց նահան-
ջել դեպի Կարս :

Թուրքական զորքերը չհետապնդեցին
ռուսական նահանջող ջոկատին : Զիվինի
մոտ եղած անհաջողությունն ստրատեգիա-
կան տեսակետից չազդեց կառավարիչի
լուրհանուր ընթացքի վրա :

Ռուսական բանակի համար Զիվինի
մոտ տեղի ունեցած անհաջող ճակատա-

մարտից հետո Մուխթար փաշան մտադրել-
վեց հարձակման անցնել և ներխուժել
Անդրկովկաս: Իսմայիլ փաշայի և Ֆայի
փաշայի ղորքերը պետք է աջակցեին թուր-
քական բանակի ուժերին: Այսպիսով՝ նա-
խաձեռնությունն անցնում էր թուրքերին:

Մուխթար փաշայի պլանը Լոռի-Ռե-
լիքովի համար անսպասելի չէր: Նա կան-
խատեսում էր այն, ինքն էլ ցանկանում էր
հանդիպում ունենալ թուրքական բանակի
հետ և միայն սպասում էր օժանդակ ուժե-
րի դալուն, որոնք սկսեցին հետզհետե լո-
տենալ սկզբում հանձին 40-րդ հետևակ
դելիզիայի, իսկ քիչ ավելի ուշ՝ 1-ին
դրենադերյան դելիզիայի: Բայց Լոռի-
Մելիքովը առժամանակ հարկադրված էր
նահանջել՝ դադարեցնելով նաև Կարսի
պաշարումը:

Կարսի պաշարումը դադարեցնելը շատ
բարդ և դժվարին դործ էր: Պետք էր ղոր-
քը հեռացնել, հրանոթները, ռազմա-
մթերքները և հանդերձանքը տանել այն-
պես, որ հակառակորդը ոչինչ չնկատի և
չհետապնդի ռուսական նահանջող ղորքե-
րին: Բավական է ասել, որ ռուսական
ղորքերին շատ մոտ գտնվում էր Մուխթար
փաշայի երեսուն հազարանոց կորպուսը,

որը թեւային զիրք ունէր և անդադար
սպառնում էր կոմունիկացիաներին, իսկ
ճակատից ուստական զորքերի դեմ գտնը-
վում էր Կարսի բաղամամարդ, արտելքի
պատրաստ կայազորը: Լոռիս-Մելիքովը
այդ դործողությունը կատարեց փայլուն
կերպով: Ռուսական զորքերը նոր դիրքերը
քաշվեցին լիակատար կարգով: Կարսի կա-
յազորի զգոնությունը թուլացնելու համար
մինչև վերջին րոպեն չէր դադարում Կար-
սի ամրությունների ուժեղացումը:

Ռուսական բանակը Կարսի մոտից հե-
ռանալուց հետո Մուխթար փաշան առաջ
խաբաց և տեղավորվեց Կարսի սարահարթի
բարձունքներից մեկի՝ Ալաջա լեռան
վրա: Թուրքական բանակն աջ թևով
հենվում էր Ալաջա լեռանը, ձախով՝ Կար-
սին, իսկ կենտրոնով՝ Բուլանըխին և Վի-
դին-քեյին: Դիրքերը խիստ ամրացված
էին, իսկ մատույցները գտնվում էին խա-
չածե կրակի տակ: Լոռիս-Մելիքովը ուս-
տական բանակը քաշեց Չախմից և դիրք
բռնեց Քյուրուկ-դարայի ու Բաշկադիկլա-
րի տակ:

Նոր դիրքեր անցնելուց հետո ուստա-
կան բանակի համար սկսվեց սպասողական
մի շրջան, որը տևեց մոտավորա-

պէս երեք ամիս: Բայց ուժերի քչութեամբ պայմանավորված այդ հարկադրական մանկերումը չսասանեց բանակի բարձր ուղին, նրա պատրաստակամութիւնը՝ արժանի հակահարված տալու հակառակորդին, եթե նա փորձեր ներխուժել Կովկասի սահմանները:

Այժմ Մուխթար փաշան այլևս հիմք չունէր հետաձգելու հարձակումը Արփա-չայի մոտ կանգնած ռուսական բանակի դեմ: Նա մտադիր էր հեծելագորային արշավով գրավել Ջաջուռի լեռները, որով ռուսական զորքերը կդնէր շատ դժվարին, եթե չասենք անելանելի, դրութեան մեջ, քանի որ այդ լեռներով էր անցնում այն ճանապարհը, որով ռուսական բանակն ստանում էր ամեն անհրաժեշտ բան: Իր հեծելագորի այդ խնդիրը հեշտացնելու համար նա փորձեց Անիի ավերակների մոտ ցուցական դործողութիւններ կատարելով չեղել ռուսական զորքերի ուշադրութիւնը և օգտւելով դրանից, բոլոր ուժերով ուղղվել դեպի Արփա-չայի գետանցքները և ներխուժել մեր սահմանը: Բայց թուրքական հրամանատարութեան այդ պլանը հաջողութիւն չունեցավ:

Այդ դժվարին շրջանում Լոռիս-Մելի-

քովն ստիպւած եղալ իր գլխավոր ուժե-
րից մի անգամ ևս օժանդակութիւն ու-
ղարկել Տեր-Ղուկասովի ջոկատն ուժե-
ղացեալու համար, որը մարտական գործո-
ղութիւններ էր վարում Իսմայիլ փաշայի
զորքերի դեմ, որոնք քիչ էր մնացել անց-
նելին մեր սահմանը:

Մեր գլխավոր ուժերի թուլացման
լուրն առնելով՝ Մուխթար փաշան անհա-
պաղ օգտովեց ստեղծւած դրութիւնից և
հարձակման անցաւ: Նրան հաջողվեց
հանկարծակի հարվածով գրավել Կըղըլ-
թափա բարձունքը, որ կարևոր ստորատե-
գիական նշանակութիւն ունեցող մի կետ
էր, ամրանալ այնտեղ և հրետանու կրակի
տակ առնել ռուսական զորքերի՝ Բաշկա-
դըկլարի ճամբարը: Ռուսական զորքերի
դիրքերի վրա թուրքերի կատարած մյուս
գրոհները հետ էին մղվել: Դրանից հետո
թուրքական զորքերը տեղափոխուեցին Հաջի-
վալիի և Ինախթափասիի միջև, ձախ թևով
հարեցով Մեծ և Փոքր Յաղնի լեռներին,
իսկ աջ թևով՝ Ինախին: Ռուսական ու-
ժերն ամրացան Քյուրուկ-դարա—Օղուզ-
լի—Ուշթափա գծի վրա:

Երբ գործող կորպուսն օժանդակ ու-
ժերն ստացավ, որոշվեց հակահարձակման

անցնել Մուխթար փաշայի զորքերի դեմ: Սեպտեմբերի 20-22-ին ճակատամարտ տեղի ունեցավ ռուսական և թուրքական բանակների միջև: Ռուսական զորքերը դրոհեցին թուրքերի աջ թևը՝ Մեծ և Փոքր Յաղնի լեռները: Երկու ժամ տևող տաք մարտից հետո, Մեծ Յաղնի լեռը, չնայած նրա պաշտպանների համառ դիմադրությանը, գրավվեց: Իսկ Փոքր Յաղնի լեռը վերցնել չհաջողվեց, որովհետև նա շատ ուժեղ էր ամրացված և, լացի դրանից, գրոհը որոշ չափով խառնաշփոթ դուրս եկավ: Ճակատամարտն ամբողջ դժով համառ բնույթ ունեւր և շատ տեղերում ձեռնամարտի էր փոխվում: Ռուսական զորքերը դիչերեցին գրավված դիրքերում, բայց խիստ տառասրում էին ծաբավից, որովհետև այդ լեռների մոտ գտնվող վայրերում ջուր չկար:

Ըույս 22-ի դիչերը Մեծ և Փոքր Յաղնի լեռների մոտ գտնվող զորքերը ջրի պակասության պատճառով նահանջեցին: 22-ին թուրքական զորքերը փորձեցին հարձակման անցնել, բայց նրանց գրոհները նորից հետ մղվեցին: Այդ մարտերի ժամանակ համարձակ մանյովր կատարեց գեներալ Բեհբուտ Մարտիրոսի Շելկովնիկովը: Ար-

փա-չայն անցնելով, դիշերը չափազանց
դժվարին ճանապարհ կտրելուց հետո, սեպ-
տեմբերի 21-ին նա իր զորքերի հետ բարձ-
րացավ Ալաջայի լանջերը և սկսեց թիկունքից
սպառնալ թուրքական բանակին: Բայց նա
օդնություն չստացավ և չկարողացավ
վարդացնել ձեռք բերած փայլուն հաջո-
ղությունը: Շեղկովնիկովը հարկադրված
եղավ նահանջել դժվարին պայմաններում՝
հետ մղելով կրնկադիս հետևող հակառա-
կորդին:

Այդ մարտերի ժամանակ Լոռիս-Մե-
լիքովը ցանկանալով անձամբ հետևել
գործի ընթացքին Մեծ Փաղնիի մոտ, այն-
տեղ մեկնեց գեներալ Օբրուչևի հետ:
Ճանապարհին այդ խումբը ենթարկվեց
թուրքական հրետանու կրակին: Արկերից
մեկն ընկավ Լոռիս-Մելիքովի ձիու հենց
առաջը, ավազ թափեց հրամանատարի
վրա և կոնտուզիա սրտոճառեց նրա կող-
քով գնացող հանձնատարին:

Ալաջայի տակ սեպտեմբերի 20 - 22-ին
վարած մարտերի հետևանքն այն եղավ,
որ թուրքական զորքերը դրավեցին իրենց
նախկին դիրքերը Ալաջա լեռների կատա-
րին, իսկ ռուսական բանակը տեղավորվեց
Կարախ - Թափա - Կարայալ — Ուչ-Թափա

դծի վրա: Այսպիսով՝ այդ մարտերը հաջո-
 դությամբ չպատկերցին կողմերից մեկի
 մեկի համար: Այնուամենայնիվ՝ թուրքա-
 կան բանակի դրուժյունը ծանրացավ, ու-
 րովհետեւ վրա հասնող ցրտերի պատճառով
 նա երկար չէր կարող մնալ Ալաջայի բար-
 ձունքների վրա: Լոռիս-Մելիքովը ճիշտ եզ-
 րակացրեց, որ Մուխթար փաշան կնահան-
 ջի Սողանլուխից է՛լ այն կողմը, որպէսզի
 այնտեղ անցկացնի ձմեռը, կարգի բերի իր
 բզկտոված բանակը և ուժեղացնի՝ իրեն
 միացնելով Իսմայիլ փաշայի զորքերը: Նվ
 իրօք, սեպտեմբերի 26-ից թուրքական
 դիվանը հրամանատարն սկսեց զգուշու-
 թյամբ նահանջել: Բայց նա չկարողացավ
 Ալաջայի բարձունքներից նահանջել Եյն-
 սեպ, ինչպէս Լոռիս-Մելիքովին հաջողվեց
 ետ քաշվել Կարսի մոտից: Դա չափազանց
 բարդ գործ էր, և թուրքական զորքերի
 շարժումը չէր կարող աննկատելի մնալ:
 Դա մի նպատակով մոմենտ էր թուրքա-
 կան բանակին վճռական հարված հասցնե-
 լու համար: Այդ պատեքազմի պատմու-
 թյան մեջ Ալաջայի ճակատամարտ անվան
 տակ հայտնի այդ մարտի պլանն առա-
 ջարկվել է գեներալ Օբրուչևի կողմից և
 հավանութուն է ստացել Լոռիս-Մելիքովի

կողմից, որը և ղեկավարում էր ամբողջ
 օպերացիան: Պլանը նախատեսում էր շրջանցել
 Թուրքական բանակը Թիկունքից և
 հետո արդեն դրոհել Թուրքական դիրքերը
 Ալաջայի բարձունքների վրա: Շրջանցող
 զորասյան հրամանատարն էր գեներալ
 Լադարեը, որը հաջողությամբ ավարտեց
 այդ օպերացիան: Նոյեմբերի 2-ին նա
 դրսովեց Օրլուկի բարձունքները՝ ետ չալը-
 տելով Թուրքական զորքերը գեպի Կարս
 և Վիզին-քեյ: Այնուհետև, հաջորդ օրը
 նշանակվեց Ալաջայի բարձունքների դրո-
 հը: Հրետանային նախապատրաստությունից
 հետո մեր զորքերը դրոհով վերցրին
 Ավլիար լեռը և դրանով Թուրքական դիր-
 քերը Կարայալի մոտ ձեղքեցին երկու
 մասի: Թուրքական զորքերի մի մասը
 փորձում էր գեպի Կարս գնալ, բայց թե-
 վից հանդիպելով գեներալ Լադարեի զորքե-
 րին և հետապնդվելով գեներալ Գեյմանի
 զորքերի կողմից, մինչև երեկոյան ժամը
 5-ը ջարդվեց և ցրվեց, իսկ մյուս մասը՝
 թվով երեք դիվիզիա՝ հետ չալրավեց Ալա-
 ջայի դիրքերից, շրջապատվեց և երեկոյան
 ժամը 8-ին մոտ անձնատուր եղավ:
 Մուխթար փաշայի անատուրիական բանակը
 ղադարեց դոյություն ունենալուց: Այդ

մարտերում նաև թուրք զինվորը կոպում
էր իրեն հատուկ համառությամբ և քա-
ջությամբ, սակայն ուստական հրամանա-
տարությունն ավելի բարձր գտնվեց թուր-
քականից: Ալաջայի օպերացիան բարձր
գնահատական ստացավ օտարերկրյա ռադ-
մական շրջաններում: Ալաջայի բարձունք-
ներում կատարած գործի համար Լոռիս-
Մելիքովը պարգևատրվեց Գեորգեակի II
աստիճանի խաչով: Այն ժամանակ ամբողջ
ուստական բանակում միայն հինգ զեներալ
ունեին այդ բարձր շքանշանը:

Այդ հաղթության անմիջական հետե-
վանքն այն եղավ, որ ուստական զորքերը
չարժվեցին դեպի էրզրում: Ինքը՝ Մուխ-
թար փաշան շտապ Կարս դնաց, բայց
չմնաց այնտեղ և մի քանի դումարտակով
ուղղվեց դեպի Սողնալուիս, ուր Մուխթար
փաշայի պարտությունից հետո իր զորքե-
րով շտապում էր նաև Իսմայիլ փաշան,
որին այժմ Տեր-Ղուկասովն էր հետապնդ-
ում: Լոռիս-Մելիքովը ցանկանում էր
կանխել թուրքական երկու ջոկատների
միանալը և ջարդել նրանց առանձին-ա-
ռանձին, որի համար և հատուկ ջոկատ
առանձնացրեց զեներալ Գեյմանի հրամա-
նատարությամբ: Սակայն զեներալ Գեյ-

մանը չկարողացաւ իրագործել հանձնա-
րարմած խնդիրը՝ Քյոփրի-քեյում Իսմայիլ
փաշան միացաւ Մուխթար փաշային :
Թուրքական զորքերը նահանջեցին դեպի
Դևե-բոյին, որը լամ ամրացմած դիրք էր
և էրզրումի նախագուռը : Գեներալ Գեյ-
մանը, որն իր և Տեր-Ղուկասովի ջոկատ-
ների միանալուց հետո այդ ուժերի գլուխ
էր անցել, որոշեց բաց կռիւլ վերցնել
Դևե-բոյինը, իսկ հետո նաև էրզրումը :
Դաժան մարտից հետո Դևե-բոյինը դրաւ-
վեց, բայց էրզրումի ամրությունների
դրոհը հաջողություն չունեցաւ . դիմեցին
քաղաքի օղակմանը, որը շատ դժվարին
դործ էր, քանի որ այն կառարում էին
տարվա ամենադաժան նշանակին : Դրա
հետ միասին, Սողանլուխի լեռնաշղթան
անցած և իրենց մատակարարման քաղաքից
կտրված ռուսական զորքերը՝ դրությունը
չափազանց ծանրացաւ : Դործին որոշ չա-
փով օգնեց զեներալ Շելկովնիկովի եռան-
դուն դործողությունը . նա շտապ միջոցա-
ռումների դիմեց զորքերին մատակարարե-
լու այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր :

Դևե-բոյինը վերցնելուց հետո, Կարսը
մեկտուացվեց մնացած թյուրքիայից, այն-
պես որ ամրոցի պաշտպանները ոչ մի տե-

դից օգնութիւնն ստանալ չէին կարող :
Գործող կորպուսի ուժերից կազմակերպ-
վեց մի առանձին ջոկատ, այսպէս կոչված
Կարսի ջոկատը, որի հրամանատարու-
թիւնը հանձնարարվեց դէներալ Լազարեին :
Լուիս-Մելիքովի կարգադրութեամբ ջո-
կատն անցավ ամրոցի լիովին և խիստ օ-
ղակմանը : Հրետանին սկսեց սխտեմատիկ
կերպով ուժակոծել ամրութիւնները :
Այնուամենայնիվ որոշվեց ամրոցը վերց-
նել ոչ թէ պաշարումով, այլ գրոհով : Այդ
տեղերի համար բնորոշ դաժան ձմեռվա
պայմաններում պաշարող բանակի դրու-
թիւնը ծանր կլինէր : Ինչ վերաբերում է
ռուսական զորքերի ռազմական ուժուն, ա-
պա այն ամէլի լավ լինել չէր կարող :

Կարսի ամրութիւնները համարվում
էին անառիկ : Բաղաքը շրջապատված էր
ահալժոր ամրութիւններով, որոնք շարու-
նակ կատարելագործվում էին, սպառազի-
նութիւնը լավն էր. շատ ամրութիւնների
պատվարները հաստացրել էին, փոսերը
խորացրել, ամեն տեղ դաշտափոսեր էին
փորել և տեղ-տեղ էլ տկաններ սարքել :
Ամրոցի կայազորը քառաքի աշխարհազորի
հետ միասին հասնում էր մինչև քսան հա-
զար մարդու :

Հաշվի տոնելով 1855 թվի անհաջող
գրոհը Կարսի վրա՝ որոշէնց այս անգամ
նախ գրավել հարթավայրի ամրություննե-
րը, որոնք գտնվում են Ղարսաչայի աջ ա-
փին՝ Կանկի, Սաֆիս և Սուլարի, և ոչ
թե այնպիսի ամրություններ, ինչպես Կա-
րադաղը, Շորաղի բարձունքները կամ
Թոխմասը։ Թեև նրանք իրենց հզորու-
թյամբ հետ չէին մնում վերջիններից, սա-
կայն նրանց գրավումն այն առավելու-
թյունն ուներ, որ դրանով իսկ մնացած
ամրությունները կտրվում էին իրարից և
մեկուսացվում։

Հակառակորդին հանկարծակիի բերե-
լու և մեծ կորուստներից խուսափելու հա-
մար՝ գրոհը լուսին գիշեր էր նշանակված։
Նոյեմբերի հենց առաջին գիշերները շատ
հարմար էին այդ նպատակի համար։ 1855
թվի գրոհի փորձից ելնելով՝ արդելված
էր ծխել, բարձրաձայն խոսել և իրենց
հետ շներ վերցնել։ Յանկացորդների խում-
բերը նախապես ուժեղացրած կերպով հե-
տախուզում էին ամրությունները, որպեսզի
պարզեն նրանց պաշտպանողների թիվը և
ծանոթանան դեպի այդ ամրությունները
տանող ճանապարհներին։

Սկզբում գրոհը նշանակված էր նոյեմ-

բերի 1-ի լույս 2-ի դիշերը: Բայց նոյեմ-
բերի 1-ի առավելից անձրև տեղաց, ապա
ձյուն եկավ, որն արագ կերպով հալվեց:
Ստիպված եղան գրոհը հետաձգել:

Նոյեմբերի 4-ին եղանակը լավացավ:
Գրոհը նշանակվեց նոյեմբերի 5-ի լույս
6-ի դիշերը: Գործողությունները ղեկա-
վարում էր Լուիս-Մելիքովը:

Գրոհից առաջ Լուիս-Մելիքովը առա-
ջարկեց ամրոցի պարետին՝ հանձնել այն
առանց արյունահեղության, բայց կարաի
պարետ Հուսեին-Սամի փաշան մերժեց
այդ առաջարկը:

Գրոհի օրը, երեկոյան ժամը 7^{1/2}-ին,
վ. Ղարաջուրան գյուղը եկավ Լուիս-
Մելիքովին իր շտաբով: Նա կանգ առավ ոչ
թե գյուղում, այլ մի քիչ ավելի առաջ՝
Կանլի ամրությունից մեկ և կես կիլոմետր
հեռավորության վրա: Գրոհի համար
նշանակված զորքերին այցելելուց հետո
նա հրամայեց սկսել գրոհը: Զորքերի մեջ
լուսթյուն տիրեց, և նրանք լիակատար
կարգով ու անաղմուկ առաջ շարժվեցին:
«Զորասյուները շարժվում էին լիակատար
կարգով, — գրում է գրոհի մասնակիցնե-
րից մեկն իր հիշողություններում, — ո՛չ
աղմուկ, ո՛չ խոսակցություն, ո՛չ սովորա-

կան ողջույններ պետերին, բայց բոլորն էլ հասկանում էին, թե ի՞նչ պետք է անել: Սպաները կես ժամում բացատրեցին, թե ով ո՛ւր պետք է դնա: Դիսպոզիցիան պարզ էր ու որոշ, նպատակները դրված էին ձգճրիտ կերպով:

«Գլխավոր դրոշը նշանակված էր հարավ-արևելքից, հարթավայրի ամբու-թյունների՝ Սաֆիսի, Կանլիի և Սուվարիի դեմ: Մնացած բոլոր կետերում հրամայված էր ցուցական գործողություններ կատարել: Հանկարծակիի բերելն ընդունվում էր որպես հաջողության գլխավոր պայման...

«...Ուղիղ ժամը 8-ին դուրքերը շարժվեցին խիտ, պահեստային սյուներով: Առջևից՝ ուղեցույցների հետ դնում էին ցանկացորդների շղթաները: Պատկերը վեհաքանչ էր: Ահեղ, հզոր ուժը շարժվեց հաղթելով կամ մեռնելու վճռականությամբ: Անմահ դրոշի մասնակիցներն առում էին, թե շարժվելուց առաջ գեներալ Լազարևը դիմեց զինվորներին կարճ, բայց ազդու ճառով, որի խմաստը համարյա բառացիորեն այս էր. «Մենք պետք է ուղիղ դնանք, ես ձեզ հետ կլինեմ, նու՛սա՜ն չկո՛ւ»: Այս խոսքերով ասված էր ամեն

ինչ: Զինվորները ճանաչում էին իրենց պետին, վստահ գնում էին նրա հետ, և, իհարկե, նահանջի մասին մտածել չէին կարող»:

Եթե նոյեմբերի 1-ին տեղի չունեցած գրոհի մասին թուրքերը ժամանակին տեղեկություն էին ստացել և մարտական պատրաստությամբ սպասում էին ռուսական զորքերի հարձակմանը, ապա այս անգամ գրոհը նրանց համար անսպասելի էր: Միայն երեկոյան մոտավորապես ժամը 9-ին լսվեցին թուրքական զիւրքերի առաջին զարկերը:

Առաջին «ուռա»-ն հնչեց Սուվարիի կողմում, շուտով այն ավելի մեծ ուժով կրկնվեց Կանլիի և Խաֆիսի մոտ: Ակսվեց Կարսի գրոհը, և նոյեմբերի 6-ի առավոտյան քաղաքն արդեն գտնվում էր ռուսական քաջարի զորքերի ձեռքում, որոնց աննման քաջության, տոկունության և վճռականության առաջ չկարողացան դիմանալ ոչ հզոր ամբուլթյունները և ոչ էլ ամբոցի կայուն պաշտպանները:

Կարսի անկումից որոշ ժամանակ հետո տեղի ունեցավ դինադադար, որի պայմանների համաձայն՝ ռուսական զորքերը

Ժամանակավորապես դրավեցին էրզրումը,
այնուհետև հաշտութիւն կնքվեց:

Լոռիս-Մելիքովը թողեց զործող բա-
նակը: Այդ առթիւ տված իր հրամանի մեջ
փոխարքան նշել է նրա մատուցած ծառա-
յութիւնները: Հրամանում ասվում է, որ
Լոռիս-Մելիքովի անունը «ընդմիջտ կապ-
ված կմնա անցյալ կամպանիայի ժամանակ
զործող կորպուսի զորքերի բոլոր քաջարի
սիրազործութիւնների հետ: Քիչ փայլուն
էջեր չէ ավելացրել նա այն զորքերի փա-
ռապանձ տարեգրութեանը, որոնք վստահ-
ված էին նրան, որոնց հետ նա տասնութ
ամիս չարունակ բաժանել է նրանց վի-
ճակված հերոսական աշխատանքները և
ծանր զրկանքները: Արդահանի առումը,
կռիվը Ալաջայի բարձունքներում, Դեկ-
բոյի նի ճակատամարտը և պատմութեան
մեջ նմանը չունեցող Կարսի գլոհը միշտ
էլ կհամարվեն ուստական բանակի հպար-
տութիւնը»:

Армянский филиал Академии наук СССР

Боевые подвиги сынов Армении

А. ЭЛЬЧИБЕКЯН

Генерал-ад'ютант

М. Т. ЛОРИС-МЕЛИКОВ

(На армянском яз.)

Изд. Армфан

Ереван, 1942

Վ.Ֆ 0134, պատվեր 855, տիրաժ 4000

1,5 տպ. մամուլ, մամուլում 19200 տպանիշ:

Ստորագրված է տպելու 14 դեկտեմբերի 1942 թ.:

ՀՍՍՖԻ Ժողկոմսովետին կից քերթերի և ամսագրերի
տպարան, Երևան,

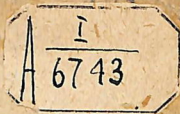
ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0042065

(154)

ԳԻՆԸ 1 Ռ.

Пробл.